

УДК 726.8(477.62)".../1917":94(477.7=411.16)

І.Г. Луковенко

МАРІУПОЛЬСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ ДОРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ ЯК ФАКТОР ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ПРИАЗОВ'Я

У статті представлено комплексний аналіз Маріупольського некрополя як феномену етнорелігійного та соціокультурного життя єврейської громади Маріуполя та Приазов'я дорадянського періоду.

На основі даних реєстрових книг Маріупольської синагоги підраховано статистику смертності єврейської громади Маріуполя та частково Приазов'я. Ці дані порівнюються з уривчастими даними статистики кількісного розвитку громади протягом 1860-х – початку 1920-х років. Зроблено висновок, що ці дані корелюють із процесом зростання єврейської громади в другій половині XIX ст.

Зроблено висновок, що у місті поступово формуються необхідні умови та відповідні установи для забезпечення цієї важливої сторони духовного життя єврейської громади. У статті відображено результати авторського аналізу Маріупольського єврейського кладовища, історії його виникнення та функціонування, розчитано та вперше введено в науковий обіг написи на надгробках як пам'ятках лапідарної епіграфіки. Це дало змогу доповнити дані про маріупольську єврейську громаду, її дорадянський стан, зокрема в аспекті соціальної стратифікації єврейської громади.

Ключові слова: *маріупольська єврейська громада, дорадянський період, поховальна практика та ритуали, єврейський некрополь, Приазов'я.*

DOI 10.34079/2226-2830-2023-13-25-53-67

Постановка проблеми. Поліетнічність та поліконфесійність Маріуполя визначала специфіку існування єврейської спільноти. З одного боку, вимагала організації функціонування власних етнокультурних, релігійних та соціальних традицій і інституцій в умовах іноетнічного та інокультурного середовища з метою етнокультурного самозбереження. З іншого, сприяла включенню у етнокультурну та соціально-економічну структуру міста та регіону в цілому, його соціально-економічного та культурного простору.

Враховуючи той факт, що єврейська традиційна етнічна культура базується на релігійних засадах, які охоплюють та регламентують увесь спектр життя людини у всіх його проявах, то створення організацій та структур, що повинні були забезпечувати єврейський життєвий цикл, підтримка функціонування кожного елемента общинного механізму належним чином, була сутнісно необхідною потребою існування єврейської спільноти.

Одним з важливих елементів єврейської традиції з числа звичаїв, ритуалів та обрядів життєвого циклу («обрядів переходу», за А. ван Геннепом), його завершення, є поховальні практики, ритуали та традиції. Відношення до смерті та поховальна культура були та є дуже важливим елементом у системі ритуалів життєвого циклу в єврейській культурі та має, серед інших, і певний соціальний та соціо-культурний вимір.

Маріупольський єврейський некрополь як соціальний, культурний, релігійний

феномен не досліджений. Довгий час єдиним джерелом була вкрай незначна інформація з книги «Мариуполь и его окрестности» (1892 р.). У час незалежності до теми звертався Л. Яруцький (Яруцкий. Евреи Приазовья, 1996). Але, ані дані метричних книг, ані старий єврейський цвинтар (написи та епітафії на надгробках) так і не стали предметом повноцінного дослідження. Певним виключенням є стаття О.В. Кригіної, де, серед іншого, згадуються метричні книги мариупольської синагоги саме в частині реєстрації померлих (Кригіна, 2014, с. 147-156). Базове дослідження єврейських цвинтарів України Ю. Ходорковського («Єврейські некрополі України») про Мариуполь, нажаль, не згадує взагалі (Ходорковський, 1998).

Джерелами для аналізу некрополя є старе єврейське кладовище на «Правому березі» та метричні книги мариупольської синагоги за 1866-1920 рр., в які вносилися дані про померлих членів громади.

Метою статті є комплексний аналіз мариупольського некрополя як явища етно-релігійного та соціо-культурного життя єврейської громади Мариуполя та Приазов'я дорадянського періоду.

Виклад основного матеріалу. Підрахунки записів про смерть у метричних книгах мариупольської синагоги за період 1866-1920 рр., зроблені автором, показують, що упродовж всього цього часу було внесено записи про смерть 3 879 осіб. Не всі з них у Мариуполі, адже існувала практика, орієнтовно починаючи з першої половини - середини 1880-х рр., коли у мариупольській синагозі реєстрували смерті євреїв, що мешкали в інших місцевостях: єврейських колоніях та навколишніх українських та грецьких селах, таких нами пораховано 110 осіб. Безпосередньо в Мариуполі було поховано 3 760 осіб.

Нажаль, частина метричних книг не збереглася. Заповнити ці лакуни можливо, якщо додати приблизні середні показники по відповідних періодах. Так можна орієнтовно вийти на загальну цифру у приблизно 4 200 осіб, а по Мариуполю десь орієнтовно у 4 000 - 4 100, приблизно саме стільки євреїв загально померло у Мариуполі за період з 1866 по 1920 р. (записи про смерть у метриці за 1921 р. відсутні). Щоправда, варто зазначити, що запис про смерть людини вносилася у метрику не завжди.

Якщо представити ці дані у порічній динаміці, то ситуація виглядає наступним чином:

№ з/п	рік	Кількість	
		всього померло	з них у Мариуполі
1	1866	16	16
2	1867	23	23
3	1868	15	15
4	1869	15	15
5	1870	20	20
	1871	25 (приблизна середня цифра за період 1-ї пол. 70-х рр.)	25
	1872	25 (приблизна середня цифра за період 1-ї пол. 70-х рр.)	25
	1873	25 (приблизна середня цифра за період 1-ї пол. 70-х рр.)	25
	1874	25 (приблизна середня цифра за період 1-ї пол. 70-х рр.)	25
	1875	25 (приблизна середня цифра за період 1-ї пол. 70-х рр.)	25
6	1876	31	31
	1877	25	25

7	1878	20	20
8	1879	24	24
	1880	30 (приблизна середня цифра за першу половину 80-х рр.)	27
	1881	30 (приблизна середня цифра за першу половину 80-х рр.)	27
	1882	30 (приблизна середня цифра за першу половину 80-х рр.)	27
	1883	30 (приблизна середня цифра за першу половину 80-х рр.)	27
9	1884	35	29
10	1885	42	39
11	1886	40	37
12	1887	48	45
13	1888	47	45
14	1889	61	58
15	1890	45	41
16	1891	60	54
17	1892	75	73
18	1893	52	50
19	1894	59	55
20	1895	108	104
	1894	70 (приблизна середня цифра за період 2-ї пол. 90-х рр.)	65
21	1897	69	65
22	1898	77	73
23	1899	108	107
24	1900	95	93
25	1901	102	100
26	1902	97	93
	1903	100 (приблизна середня цифра за період перших рр. XX ст.)	95
27	1904	113	112
28	1905	129	125
29	1906	92	90
30	1907	108	101
31	1908	81	79
32	1909	95	92
33	1910	113	106
34	1911	102	99
35	1912	95	93
36	1913	98	88
37	1914	109	105
38	1915	183	178
39	1916	155	153
40	1917	151	147
41	1918	216	213
42	1919	268	267
43	1920	387	387

	всього	3879 (з урахуванням доданих середніх показників, приблизно 4200-4230)	3760 (з урахуванням доданих середніх показників, приблизно 4 100-4200)
--	--------	---	--

Якщо зіставити ці дані із обривчастими даними загальної кількості єврейського населення та узагальнити статистику по певних періодах, визначивши середні показники, то ситуація в цілому буде корелюватися із процесом зростання чисельності єврейської громади.

Так, бачимо, що у другій половині 1860-х рр., коли кількість єврейської спільноти була орієнтовно 400-450 осіб, у місті в середньому помирало 17 осіб. Тобто в середньому за рік помирало 4% спільноти.

Певне зростання кількості населення припускаємо у другій половині 1870-х рр. В цей період середня смертність складає вже 25 осіб. Якщо зберігається приблизний відсоток смертності у 4%, то у цей час загальна кількість єврейської громади могла становити вже 600-700 осіб.

На початку 1880-х рр., коли кількість єврейської громади становила вже 1 691 особу (Авдеева, 2013, с.76), суттєво зростає і смертність: у 2-й половині 80-х рр. помирало в середньому вже 42 особи, або приблизно 2-3% від загальної кількості. Тобто, фіксуємо певне зменшення відсотку смертей порівняно із загальною чисельністю громади: чисельність громади зростає, а кількість смертей відносно неї зменшується.

Різке зростання чисельності єврейського населення спостерігається у 1890-і рр., і, відповідно, зростає і кількість померлих: у ці роки у середньому помирає вже 69-70 осіб, хоча, знову ж таки, порівняно із загальною чисельністю спільноти, рівень смертності знижується ще більше: при тому, що станом на 1897 р. загальна чисельність євреїв складає 5 013 осіб, у відсотковому плані смертність становить ще менший відсоток – 1,4% (Перепись, 1904, с. 90-91).

У перші півтора довоєнні десятиліття ХХ ст. смертність в цілому є стабільною та становить в середньому приблизно 100 осіб на рік. Опосередковано це також свідчить про зростання чисельності населення.

З початком Першої світової війни ситуація із смертністю значно погіршується. Лише за період з 1915 по 1917 рр. (до початку революційних подій та громадянської війни) середня смертність становила вже 160 осіб. А з 1918 р. ситуація погіршується ще більше: за останні три передрадянські роки (1918-1920 рр.) середня річна смертність встановила абсолютний середній рекорд у 290 осіб, причому за ці три роки кожного року збільшувалася спочатку на 55 (з 213 у 1918 р. до 268 у 1919 р.), а потім на 119 осіб (з 268 у 1919 р. до абсолютно рекордних 387 річних смертей у 1920-му, особливо узимку - початку весни 1920 р., у січні - 51, у лютому - 57, у березні - 41 смерть).

Пояснити це можна наслідками війни та іншими соціальними потрясіннями, які були тоді, що впливало на смертність. Адже подібного роду стреси та катаклізми впливають на загальне зниження стресостійкості, що знижує імунітет, а несприятливі умови життя, відсутність чи обмеженість базових умов гігієни та медичної допомоги, завжди супроводжує поширення та зростання інфекційних хвороб.

Вже з другої половини 1915 р. починають поки що не масово, але з'являтися повідомлення про смерть від азіатської холери, черевного та висипного тифу (останній особливо взимку-весною 1920 р., коли вирувала епідемія тифу), туберкульозу («чахотки»), дизентерії, через зниження імунітету зростає кількість смертей від хвороб, які були і раніше. Згодом, під час революційних подій, коли у Маріуполі вирували військові дії, до звичайних і «військових» хвороб додаються і насильницькі смерті, смерті солдат та біженців. Насильницькі смерті поодинокі починають з'являтися з

кінця 1917 р. Фіксуємо записи: «умер от ран, нанесенных ему злоумышленниками» (смерть маріупольського 2-ї гільдії купця, керуючого маріупольським відділенням Азово-Донського Комерційного банку Давида Григоровича Розенталя), «от огнетрельной раны» (загалом за 1917 р. 2 насильницькі смерті). У 1918 р. фіксуємо таке: «убит во время разоружения кр. гв.», «застрелен», «расстрелян большевиками по распоряжению Варганова [Василь Варганов - комісар з військових та морських справ міста Маріуполя та повіту, учасник встановлення радянської влади - прим. авт.]», «убит» (3 випадки), «нечаянно застрелился» (загалом за 1918 р. 7 насильницьких смертей). А ось у 1919 р. спостерігаємо сплеск насильницьких смертей: «расстрелян разбойниками» (4 записи - родина маріупольського 2-ї гільдії купця Хаїма Абрамовича Фреймана, він, його дружина та дві доньки були убиті у с. Павлівка), «убит» (всього 16 записів), «огненной раны», «ранений в живот», «расстрелян по распоряжению властей» (4 випадки), «убит снарядом» (загалом за 1919 р. 25 насильницьких смертей). У 1920 р. фіксуємо спад насильницької смертності: «ранений голени», «убит от неосторожного случая», «убит» (4 випадки), «огнетрельного ранения» (загалом за 1920 р. 7 насильницьких смертей). Хоча у порівнянні із загальною кількістю смертей по відповідних роках - не так вже і багато: максимум у 1919 р. - 9%. (25 з 268-ми).

Поховальні ритуали та взагалі відношення до померлого займають надзвичайно важливе місце в єврейській традиції. Вважається, що участь у похованні людини є дуже важливою заповіддю (міцвою) - хесед шель емет, тобто істинним милосердям, оскільки людина, яка виконує заповідь поховання, в принципі не може нічого очікувати в якості нагороди від померлого та здійснює це служіння абсолютно безкорисливо. Отже турбота про похорон зараховується як добра справа, вчинена з найчистіших та найблагочестивіших спонукань. Бажаною є участь у цьому процесі всіх членів громади, що можна трактувати як важливий фактор та елемент соціальної солідарності.

Існувала спеціальна група людей на яких, серед інших обов'язків, покладалися обов'язки організації поховань - «Хевра кадиша» («Святе братство»). Ця організація становила необхідну належність єврейської общини. Члени поховального братства були шанованими членами спільноти, як правило, людьми забезпеченими та достатньо високого соціального статусу. На чолі братства стояв голова та три помічника, які щотижнево змінювали один одного, для вирішення особливо важливих питань, але не менше ніж як один раз на місяць, повинні були бути зібрання задля підведення фінансової звітності. Також повинен був бути штат службовців: могильщиків, сторожів, спеціальних набожних людей, які повинні були опікуватися важкохворими, омивати тіла померлих тощо.

За інформацією книги «Маріуполь и его окрестности» в Маріуполі це братство існувало з 1847 р. Опосередковано це можна рахувати як доказ часу приблизного початку маріупольської єврейської громади. Зазвичай братство виконувало функції не тільки пов'язані із організацією поховань, а виконувало достатньо широкий спектр соціально-значущої діяльності. Зокрема це і відвідування хворих, як заможних, так і бідних, останніх лікували за рахунок братства (гроші збиралися з усієї громади), турбота про важкохворих, завідування цвинтарем, надання допомоги бідним, надання тимчасового притулку мандрівникам.

У обов'язки членів братства, які безпосередньо торкалися поховальних ритуалів, входило виконання над вмираючим відповідних напутних обрядів, релігійних церемоній під час похорон, відрядження міньяну (десяти чоловіків) для супроводу тіла на цвинтар та прочитання відповідних молитов (псалми, поховальний кадиш, кадиш сироти тощо) під час похорону, ранкових та вечірніх молитов упродовж семи днів після поховання (періоду шива - семи днів трауру).

Через відсутність інформації по Маріуполлю, важко сказати, чи була діяльність

членів братства їх основною діяльністю, але взагалі у невеликих общинах і містечках, де не було великого обсягу роботи, «Хевра кадиша» не була їх основним місцем праці. У потрібний момент їх викликали, а потім вони поверталися до основної роботи. Навпаки, у великих громадах такі люди перебували на зарплатні, а «Хевра кадиша» була їхнім робочим місцем. Певні відомості щодо цього можна знайти у вже згадуваній книзі «Мариуполь и его окрестности», де сказано, що до числа членів братства могли потрапити члени громади, що перебували кілька років у званні шамеса (синагогального служки, відповідального за адміністративну та господарську діяльність синагоги), або ті, хто вносив певну суму грошів на братство.

Коли людина помирала, всі турботи з поховання брала на себе «Хевра кадиша»: «после смерти какогo-либо члена еврейской общины служба Погребального братства, с кружкой в руках, обегает всех евреев с возгласом: «благотворение спасает от смерти» и каждый еврей бросает в кружку монету. Затем, к покойнику являются старшины Братства и, если он бедный человек, то хоронят его за счет братства; если же он человек состоятельный, то по получении от родственников известного гонорара; члены же, внесенные в «Пинкус», освобождаются от платежа. Погребальное Братство обмывает покойников и, по облачении их в саваны, уносит на кладбище, где и погребает» (Мариуполь и его окрестности, 1892, с. 290).

Цвинтар, поряд із постійно діючою синагогою (чи молитовним будинком), був одним з головних атрибутів осілого общинного єврейського життя. Єврейська традиція вимагає поховання небіжчиків окремо від представників інших етносів. Вважається, що душа померлого єврея проходить великі страждання, якщо людина похована у неправильному місці, на неєврейському цвинтарі. За єврейським законом має бути окремий єврейський цвинтар (чи як мінімум окремий сектор на загальному цвинтарі), на якому мають ховати лише євреїв. На івриті цвинтар називають по-різному: «бейт кеворот» («місце гробниць»), «бейт олам» («дім миру»), «бейт хаїм» («дім життя»), «бейт альмін» («дім вічності»), або на ідиші «хейліке орт» («святе місце»). Територія єврейського цвинтаря символізує Землю Ізраїлю. У країнах діаспори ця територія належала єврейській громаді і сприймалася так би мовити своєю (не стільки в юридичному, скільки у духовному сенсі), територією «свого» простору в «чужому» оточенні. Задачею живих і було забезпечити покійному і після смерті зв'язок із своєю культурою та традицією, коли сама людина вже була не в змозі виконувати заповіді та потурбуватися про своє тіло та посмертну долю. Для єврейського народу цвинтар - особливе місце, значуще, шановане, місце зв'язку з історією свого народу, своєю сім'єю, громадою, національною та духовною культурою. Відповідно, єврей, похований на єврейському цвинтарі, залишався з громадою та з усіма поколіннями свого народу, як живими, так і мертвими (Лау, 1996, с. 400-405). Тобто, і у посмертному існуванні людина мала бути забезпечена зв'язком із своєю спільнотою.

Територія цвинтаря вважається священною, тіла небіжчиків не повинні бути потривожені (за винятком особливих випадків: перенесення праху на Святу Землю, ліквідації цвинтаря та ризику осквернення могил тощо). Цвинтар, навіть у занедбаному стані, навіть вже не діючий, має бути недоторканим та убезпеченим від наруги, принаймні до того часу, поки відомо про точне його місцезнаходження.

Інформація, що міститься у книзі «Мариуполь и его окрестности» та автором якої є А. Петрашевський, повідомляє про заснування першого єврейського цвинтаря у 1865 р. неподалік від села Новомиколаївка Маріупольського повіту (тепер це історичний район Маріуполя Волонтерівка). Там само вказується, що «оставлено оно 20 лет тому назад». Тобто, якщо врахувати публікацію книги у 1892 р., та відняти 20 років, то виходить, що перше кладовище проіснувало недовго та було ліквідовано орієнтовно на початку 1870-х рр. Приблизно тоді ж, згідно цього ж тексту, засновується

нове кладовище «в пяти верстах от города» на території, виділеній «мариупольским городским самоуправлением» (Мариуполь и его окрестности, 1892, с. 151-152).

Разом з тим, в іншому розділі цієї ж книги, авторства Г. Тимошевського, повідомляється про зовсім іншу інформацію, а саме про те, що єврейське кладовище було засновано у 1867 р. «за подгородным оврагом» (Мариуполь и его окрестности, 1892, с. 87).

Проблема ідентифікації цвинтаря поблизу с. Новомиколаївка і досі залишається «білою плямою». Втім, якщо врахувати протиріччя у поданні інформації щодо цвинтарів, не зовсім зрозумілу послідовність гіпотетичного заснування наступного кладовища майже відразу після заснування першого (навіщо засновувати нове кладовище, якщо від заснування першого пройшло всього кілька років?), а також той беззаперечний факт, що у наявних метричних книгах точно вказується, що у 60-х рр. євреї ховали своїх одновірців на міському кладовищі, то інформацію про існування цвинтаря поблизу Новомиколаївки варто поставити під сумнів.

А щодо цвинтаря на «Правому березі», то за інформацією Р.І. Саенко, яка, очевидно. Повторює інформацію, подану Г. Тимошевським, він був заснований рішенням міської думи у 1867 р. (Саенко, 2010. с. 182). Причому вона підкреслює, що мова йде саме про той самий цвинтар, де він є дотепер - на «Правому березі». На той момент і у подальші роки це була замиська незаселена територія. Щоправда, згадуваний Г. Тимошевським «подгородный овраг», що також буде відомий як «мултихова балка», а нині як «кленова балка», розташовувався західніше від єврейського цвинтаря та відділяв від міста не єврейське, а загальноміське кладовище. Щоправда, також і «пять верст от города» викликають певні питання, адже, якщо вимірювати від тогочасного центру міста до кладовища, то виходить дещо менше, ніж «пять верст».

Так чи інакше, але найстарішим похованням з тих що збереглися та які можна ідентифікувати, є могила міщанки Рози Лідської на надгробку якої міститься дата поховання за єврейським календарем 22 швата 5635 року, або 16 (28) січня 1875 р. Більш ранніх надгробків знайти автору не вдалося. Загалом за нашими підрахунками на цвинтарі збереглося трохи більше 50-ти надгробків дореволюційного часу із збереженими надписами, які можна прочитати. Тобто до нашого часу збереглося всього лише щось близько 0,01 відсотка.

Щодо інформації з метричних книг, а їх структура передбачала зазначення де саме помер та був похований небіжчик, то можна побачити, що в метриках за 1866-1870 рр. використовувалися формули «умер(ла) в Мариуполе и погребен(а) на кладбище, состоящем близ города», або «погребен на городском кладбище». На поверхні лежить припущення про загальноміський цвинтар, і тоді виходить, що принаймні до 1870 р. власного цвинтаря у євреїв не було і небіжчиків ховали на загальноміському цвинтарі або, принаймні деякий час на виділеній ділянці поховання через якісь причини не здійснювалися. Адже лише тільки починаючи з серпня 1870 р. стало вказуватися, що покійний похований саме на єврейському цвинтарі: «умер(ла) в Мариуполе и погребен(а) на еврейском кладбище», або «умер(ла) в Мариуполе и похоронен(а)/погребен(а) на местном еврейском кладбище», або «на еврейском кладбище в Мариуполе». З 1885 р. вказувалося тільки місце: «в Мариуполе» без вказівки на кладовище. Інколи вказувалося більш конкретно, де помер небіжчик, наприклад, «в земской больнице», або «в еврейской больнице».

Єврейський цвинтар був вагомим елементом у структурі іудейської ідентичності навіть і після смерті людини. Згідно приписів єврейського закону і традиції етнічна та релігійна ідентичність є нерозривними: якщо людина змінювала релігійну належність, то вона переставала бути частиною етнічної спільноти. Єврей, який приймав іншу релігію, переставав бути євреєм (це обґрунтовується відповідними світоглядними та

духовними підставами), а відповідно і членом громади. Причому це не обмежувалося земним життям людини: вона втрачала право бути похованою саме на єврейському цвинтарі. В реаліях Маріуполя можна знайти як мінімум один такий приклад. На загальноміському цвинтарі є принаймні одне поховання – Мойсея Огуза, померлого у 1873 р. Причому, скоріш за все, мова йде не про рядового члена громади, а про одного з її тодішніх керівників: у метричних книгах за 1870 та 1871 рр. та у книзі «Маріуполь и его окрестности» фігурує такий собі Мойсей Огуз, один з ініціаторів відкриття Талмуд-Тори, скарбник молитовного будинку на вул. Харлампіївській (майбутньої хоральної синагоги). Можна припустити, що це одна й та ж людина. Припускаємо, що незадовго до смерті він приймає хрещення, і, відповідно, перестає бути членом громади. Що цікаво, його дружина померла через 31 рік (у 1904 р.) та була похована разом з чоловіком, але запис про її смерть знаходиться саме у метриці синагоги. Очевидно, що, маючи повне право бути похованою на єврейському цвинтарі, вона бажала бути похованою разом із своїм чоловіком, хоча можливо це було бажання їх дітей.

Мойсей Огуз був не єдиним євреєм, похованим на міському цвинтарі. Нам відомий принаймні ще один єврейський надгробок початку ХХ ст. – підлітка Х.М. Швейделя (1894-1908), але жодних даних, чому він був похований не на єврейському цвинтарі, ми, на жаль, не маємо. Записи про його народження та смерть у метричних книгах відсутні. Його надгробок (точніше задня сторона каменю, на яку було нанесено новий надпис) був використаний для могили радянського часу.

Маріупольський некрополь - важливе джерело інформації щодо аналізу соціального стану євреїв міста. Своєрідний, специфічний, але наочний зріз єврейського суспільства. На маріупольському цвинтарі можна знайти поховання представників трьох станів міських обивателів.

Зберігся надгробок потомственного почесного громадянина, лікаря Елезара Гершевича (Лазаря Григоровича, Еліезера бен Цві-Гірша) Ейнгорна. Почесні громадяни - особливий привілейований прошарок міських обивателів, а потомственне почесне громадянство поширювалося на усіх низхідних членів сім'ї (існувало також особисте почесне громадянство, яке у спадок не передавалося). Євреї могли клопотати про почесне громадянство з 1849 р., на цей статус могли претендувати лікарі, фармацевти, вчені-агрономи, інженери-технологи, ветеринари. Родина Ейнгорнів займала важливе місце в єврейській спільноті міста та була у родинних зв'язках зі знаменитою маріупольською купецькою родиною Трегубових. Рідний брат Елезара Григоровича Леопольд (Липа, Йогошуа(?)-Липман) Григорович Ейнгорн у 1876-1877 рр. займав посаду помічника казенного рабина Маріуполя. Діти Елезара Григоровича та його дружини Юлії Григорівни (Герцевни) були одружені на дітях купця 1-ї гільдії Михайла Трегубова: донька Амалія була дружиною маріупольського 1-ї гільдії купця Абрама Михайловича Трегубова, а син Леон (Лев) чоловіком Єлизавети Михайлівни Трегубової.

Вагому частку серед міського єврейського населення складало гільдійське купецтво. На цвинтарі збереглися надгробки маріупольських 2-ї гільдії купців Ісаака (Іцко) Ізраїлевича Копелевича (пом. 1900 р.), братів Соломона Самуїловича (пом. 1901 р., на пам'ятнику помилково 1900 р.) та Ісаака Самойловича (Самуїловича) Брона (пом. 1909 р., щоправда, на момент смерті він вже не був купцем), Мойсея Євсейовича Кауфмана (пом. 1905 р.), Михайла Вульфовича (пом. 1912 р.), Йосипа Ілліча Вайнерова (пом. 1917 р.) та Давида Григоровича (Гедалевича) Розенталя (пом. 1917 р.).

На цвинтарі були поховані також і інші маріупольські купці, але могили яких не збереглися. Зокрема, купці 1-ї гільдії: родоначальник відомої маріупольської купецької династії харківський першої гільдії купець Михайло Григорович Трегубов (бл. 1832 - 1902, помер 3 липня у Австро-Угорщині у місті Марієнбад, тепер Маріанські Лазні у

Чехії, похований 9 липня у Маріуполі) та маріупольський першої гільдії купець, директор Повітового відділення губернського тюремного комітету, гласний міської думи, член Присутствія у портових справах Ісай Єхмельович Матецький (пом. 1916 р.). А також купці 2-ї гільдії: Ізраїль Копелевич (пом. 1866 р., батько вищезгаданого купця Іцка Копелевича), Борис Семенович Ласкін (пом. 1878 р.), Мойсей Аронович Хмельницький (пом. 1886 р.), Шмуль Волькович Брон (пом. 1890 р.), Меїр Єкусієльович Чертков (пом. 1895 р.), Борух Абрамович Лівшиц (пом. 1897 р.), Мотель Іоселевич Вайберг (пом. 1897 р.), Йосип-Лейб Нісонович Бродський (пом. 1898 р.), Мойсей-Лейб Самойлович Береговий (пом. 1898 р.), олександрівський 2-ї гільдії купець Бер Абрамович Ліфшиц (пом. 1902 р.), Меїр Янкелевич Кучерський (пом. 1911 р.), Бер (Берко) Давидович Чертков (пом. 1914 р.), Лейб Хононович Горелов (пом. 1914 р.), Меїр Найговзен (пом. 1918 р.) та бахмутський купець Еліезер Залманович Шнеур (пом. 1920 р.). Також зареєстровано смерть 2-ї гільдії купця Хаїма Абрамовича Фреймана, який разом із дружиною та двома доньками був розстріляний у с. Павлівка у січні 1919 році.

Окрім того треба сюди ж віднести і купців, що в різні роки були в числі керівництва громади, а саме члена духовного правління хоральної синагоги 2-ї гільдії купця Бориса Наумовича Фалькевича (пом. 1905 р.), купця 2-ї гільдії, габбая першого молитовного будинку Соломона (Шломо) Ароновича Рисс (пом. 1919 р.) та вченого єврея хоральної синагоги, купця 2-ї гільдії Зельмана Ізраїлевича Сегана (пом. 1920 р.).

Втім, чисельно переважаючими є надгробки осіб міщанського стану, що не є дивним, враховуючи їх левову частку серед єврейського населення міста: станом на 1897 р. (за даними перепису населення) у місті проживало 4 192 особи міщанського стану, що вказали єврейську мову як рідну (або 89% від всього єврейського загалу). Зокрема, наприклад, збереглися могили косівського міщанина Єхеля Шаєвича Матецького (пом. 1890 р.) та Гітель-Гені Матецької (пом. 1912 р.) - батька та дружини вже згадуваного 1-ї гільдії купця Ісає Матецького (могила самого купця не збереглася, хоча є припущення автора, що зруйнована могила поряд із могилою Гітель Матецької може бути могилою її чоловіка). Також на цвинтарі зберігся надгробок ще одного представника родини Матецьких - Веніаміна-Цві Матецького (пом. 1880 р.). Припускаємо, що мова йде про рідного брата Єхеля Матецького та, відповідно, дядю купця Ісає Матецького Веніаміна Шаєвича Матецького.

Як окрему групу міщанського стану можна виділити колишніх кантоністів, відставних солдат та унтер-офіцерів, які після закінчення строку служби також записувалися у міщани. Єдиним таким прикладом, що зберігся, є надгробок на могилі миколаївського солдата, приписаного до міщан Ростова-на-Дону Якова-Шломо (Шлям-Янкеля) Цельникера (пом. 1906 р.).

Зафіксуємо також невелику групу представників духовного та адміністративного керівництва єврейської громади міста, його активу, що також належали до міщанського стану. Єдиним прикладом такого роду поховань, що збереглися, є могила чериківського, згодом маріупольського, міщанина Гершона Єхмельовича Суцкіна (пом. 1899 р.), який упродовж довгих років був одним з маріупольських моелей (моель, це спеціально навчений чоловік, який здійснює обрізання).

На цвинтарі також було поховано і інших керманічів громади, але могили яких не збереглися. Найбільш високий статус, серед представників такої категорії, належав похованому тут духовному рабину Маріуполя з 1870 по 1914 роки Якову (Янкель-Копелю) Рувимовичу Епштейну, який помер 31 серпня 1914 р. (Синагога Мариуполь, Метрическая книга, 1914, с. 101).

Окрім того, у метричній книзі було зареєстровано смерть головного рабина єврейських колоній Якова Леонтіївича Брука, який помер від холери 12 вересня

1920 р. Де саме він був похований, не зазначено.

Також на кладовищі було поховано: бердянського міщанина Абрама Фреймана (пом. 1866 р., за його ініціативи було збудовано молитовний будинок, що згодом став хоральною синагогою на вул. Харлампіївській), маріупольського міщанина Олександра Ароновича Хмельницького (пом. 1905 р.) - багаторічного габбая (старости) хоральної синагоги (з 1870 р. і принаймні до 1895 р.), маріупольських міщан Еліяху (Іллі-Вульфа) Купріца (пом. 1879 р.) та Герца Хононовича Мовшовича (пом. 1902 р.) - у різні роки скарбників хоральної синагоги. Поховані були на цвинтарі і інші маріупольські моелі: колоніст колонії Веселої Олександрівського повіту, а згодом маріупольський міщанин Яків Аронович Іофіс (пом. 1905 р., його можна назвати головним моелем Маріуполя, його прізвище фігурує у метриках ще з середини 1860-х рр.) та могильовський міщанин Арон-Меєр Лейбович Альтшулер (пом. 1905 р.). Щодо родини Іофісів, то варто зазначити, що збереглася також могила сина Якова Ароновича - Рудольфа Яковича Іофіса, скарбника 2-го молитовного будинку «Хабад» (тепер вул. Митрополитська, 19), відомого підприємця та 2-ї гільдії купця (займався торгівлею зерном та був старшиною комерційного зібрання міста Маріуполя), але він помер вже за радянської влади у 1925 році

Серед надгробків, що збереглися, також можна знайти представників і інших маріупольських міщанських родин: Абрамович, Амбровський, Абугов (незвичне для регіону сефардське прізвище), Басс, Белянський, Берестецька, Богорідов, Брон, Геккер, Горелова, Гурович, Давидова, Закс, Кауфман, Коган, Кукс, Кулішевський, Лідська, Милитинська, Мовшович, Мойсеєвич, Найгауз, Потіхонов, Рабинович, Ротенберг, Сапальська, Слонімський, Соїфер, Тобер, Ходос, Ципляков, Шаліт, Штерензон.

Аналіз надписів на надгробках свідчить, що наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. у місті проживало кілька потомків коенів. Доказом цього є спеціальна формула надгробного напису, а саме додавання до імені покійного (в написі єврейською мовою) імені батька із позначенням його належності до коенів: «...син ім'ярек-коена», або «...син рабі ім'ярек-коена». Наприклад: «хлопчик на ім'я Моше, син рабі Меїра-коена», «Меїр, син Іцхака-коена». Виділяється в цьому плані надгробок Лазаря (Еліезера) Слонімського, де, окрім відповідної формули написання імені («Еліезер син Якова-коена Слонімський»), зображено також і знак коенського благословення - долоні з пальцями, з'єднаними особливим чином. Серед дорадянських надгробків, що збереглися - це єдиний такий приклад. Є ще один такий надгробок, але радянського періоду (власне, також єдиний приклад в своєму проміжку часу) - надгробок на могилі Цві-Гірша сина Дов-Бера коена (1922 р.).

Для єврейської традиції належність до коенського стану є дуже важливою, причому як в особистісному, так і общинно-релігійному плані: коени, це стан іудейських храмових священнослужителів, що складається з нащадків роду Аарона, брата Мойсея, та першого священика. Вони виконували священнослужіння спочатку в Скінії, а згодом у Єрусалимському храмі. Якщо людина знала про свою належність до коенів, а це визначалося виключно по чоловічій лінії та повинно було точно підтверджуватися (щонайменше три попередні покоління повинні були точно знати про це), соціальний та духовний статус такої людини був надзвичайно високим. Хоча майже всі заповіді та обов'язки коенів є неактуальними в умовах відсутності Єрусалимського храму та неможливості здійснення храмових служб, тим не менше, такі заповіді, як здійснення благословення коена (т.зв. «Ааронове благословення») та викуп первенців, подовжують виконуватися. І наявність у громаді потомків коенів є великим здобутком для будь-якої єврейської громади.

Єврейська практика надгробків знає принаймні два варіанти намогильних пам'ятників, надгробків: мацева та оהель. Мацева (у перекладі - «пам'ятник», «те, що

поставлене») - надгробок у формі вертикальної плити (кам'яної, гранітної, вапнякової тощо). Охель (у перекладі - «намет») - надгробна споруда, саркофаг, «шатровий надгробок».

На єврейському кладовищі маємо обидва варіанти. У формі мацеви: надгробки Рози Абрамович, Веніаміна Амбровського, Абрама Геккера, Моше Когана, Естер Кукс, Меїра Когана, Абрама Мовшовича, Нухіма Потіхонова, Зусі Рабиновича, Рівки Давидової, Берка Абугова, Рози Лідської, Естер Сапальської, Юди Ходоса, Цві-Гірша Кулішевського, Естер Шаліт, Ашера-Цві бен Якова, Ішягу-Меїра Бас, Хани-Єнти Берестецької, Залмана Богорідова, Голди доньки Абрама-Авігдора, Мінці Мілітінської, Мойше-Іцхака бен Ісроеля, Мордехая Тобера, Хаї-Сори Штерензон.

У формі охеля – надгробок міщанки містечка Рясно Могильовської губернії Шейни-Хаї Йоселевни (Йосиповни) Горелової (1905 р.).

Окрім того були поширені і не специфічно єврейські, загальнопоширені, надгробки. Це надгробки: Давида Розенталя, Елеазара Ейнгорна та його дружини Юлії Григорівни, братів Ісака та Соломона Брона, Йосипа Вайнерова, Ісака Копелевича, Мордуха Соїфера, Вульфа Гуровича, Йосипа Закса, Ольги Кауфман (надгробок із відкритою книгою), Єхиеля Матецького, Гітель-Гені Матецької, Менделя Найгауза, Ізраїля Ротенберга, Лейба(?) Белянського, Сари (Сіми) Мойсеевич, Лейзера Слонімського, Гершона Суцкіна, Якова Цельнікера, Пейсаха Циплякова, Ісака Шаліта, Мойсея Кауфмана, Михайла Вульфовича, Веніаміна Матецького.

Маріупольський некрополь закарбував і трагічну сторінку єврейської громади міста: у 1905 р. на цвинтарі були поховані жертви погрому, що стався 20-21 жовтня (2-3 листопада) 1905 р., або 4-5 хешвана 5666 р. за єврейським календарем.

Хвиля погромів 1905-1907 рр. піднялася після опублікування маніфесту від 17 жовтня 1905 р. Ця хвиля вважається найсильнішою в історії царської Росії. Традиційні для імперії антисемітські прояви, які в певні періоди спалахували по тих чи інших причинах, на цей раз були спричинені оголошенням політичних свобод та позитивною реакцією на це саме значної частини єврейського населення, яке бачило для себе можливість розриву обмежень політичного, соціального, культурного гатунку, які були реальністю в тих умовах. Супротив цього була консервативна, монархічна, антисемітськи налаштована, здебільшого маргіналізована, але підтримувана владою, частина суспільства. В одному тільки жовтні 1905 р. погроми відбулися більше ніж у сотні міст імперії в межах смуги осілості під час яких загинуло щонайменше 800 євреїв (не рахуючи померлих незабаром від наслідків погромів).

Судячи із записів у метричній книзі, в місті загинуло 22-і особи. Найстаршій жертві було 62 роки (Софія Грінберг), наймолодшій 4 роки (Циля Рабинова). Загинуло дві родини – Грінберг (троє) та Рабинови (п'ятеро). Нижче ми подаємо повний, складений автором, мартиролог (список жертв) погрому, як він зафіксований у метричній книзі за 1905 р. (Синагога Маріуполь, Метрическая книга, 1905, с. 59–61):

20 жовтня (2 листопада) 1905 г. / 4 хешвана 5666 г.

1. Ногайський міщанин Бердянського повіту Яків Мордухов Гродзинський (22-й рік);
2. Маріупольський міщанин Герш Йосип Мовшев Азеф (28 років);
3. Маріупольський міщанин Іцко Борухов Беркович (37 років);
4. Маріупольський міщанин Марк Йосипов Грінберг (61 рік);
5. дружина Марка Грінберга Софія (62 роки);
6. донька Марка Грінберга Ольга (29 років);
7. Міщанин міста Лубен Полтавської губернії Лейзер Мордухов Рабинов (44 роки);
8. жінка Лейзера Рабинова Песя-Рахель, вона ж Рося (33 роки);

9. донька Лейзера Рабинова Циля (4 роки);
10. міщанин Могильовської губернії Рогачівського повіту Тихинічеського єврейського товариства Нісон-Абрам Ельєв Плоткін (18 років);
11. Мелітопольська міщанка Доба Фолева Жмудь (18 років);
12. Мелітопольський міщанин Довід Фолев Жмудь (9 років);
13. син Маріупольського міщанина Мендель (за метрикою Менахем) Самуїлов Каждан (8 років, син синагогального служки);
14. Катеринославський міщанин Лейба Гершков Горелік (18 років);
15. Борисівський міщанин Мінської губернії Йося Айзік Мовшев Бобров (18 років);
16. Маріупольський міщанин Рафаїл Борухов Лівшиц (22 роки);
17. Златопольський міщанин Київської губернії Нохум Гершов Пекар (28 років). Останній хоча і помер 20 жовтня, його смерть була зареєстрована пізніше: або пізно знайшли тіло, або родичі не змогли вчасно зареєструвати смерть.

21 жовтня (3 листопада) / 5 хешвана 5666 р.

18. Золотоношський міщанин Полтавської губернії Дова Абрамов Костюковський (20 років);
19. син Лубенського міщанина Лейзера Рабинова Абрам Лейзеров Рабинов (11 років);
20. син того ж Лубенського міщанина Зельман Лейзеров Рабинов (12 років) – помер від ран, отриманих під час погрому;
21. Катеринославський міщанин Герш Беньямінов Іофе (35 років);
22. Негинський міщанин Климовичського повіту Могильовської губернії Шмуель-Мендель Вельков Каганов (37 років).

Всі жертви погрому були поховані у братській могилі, яка зберіглася до нашого часу. Значно пізніше (але складно сказати, коли саме) могила була упорядкована, та на тепер представляє собою довгий, поділений на сектори, білий бетонний прямокутник. Щоправда, цих секторів 21. Можна зробити припущення, що Нохум Пекар, запис про смерть якого з'явилася на кілька днів пізніше від інших, був похований в іншому місці в окремій могилі.

Вірогідно, колись були і плити з зазначенням прізвищ похованих, які не збереглися. Самі імена жертв довгі десятиліття були невідомі громадськості та краєзнавцям.

Цвинтар продовжував функціонувати і в радянські роки. Євреї Маріуполя продовжували ховати там своїх родичів, етнічна ідентичність продовжувала бути важливою і в ті часи. Сучасні реалії цвинтаря такі, що він знаходиться у занедбаному стані. Дорадянська частина цвинтаря зосереджена в східній його частині, північніше знаходиться великий пустий простір з поодинокими надгробками (переважно знищеними), який можна ідентифікувати як найстаріша його частина. Поодинокі дорадянські надгробки трапляються і західніше, серед радянських могил. Останнє свідчить про те, що левова частка могил була знищена в радянський час, а місця використовувалися для наступних поховань. Сам цвинтар перестав використовуватися як єврейський на початку 1970-х рр. Власне, тоді він офіційно був закритий для поховань. Втім, його використовували для поховань неєврейського населення (західна, північна та північно-західна частина), що продовжувалося аж до останніх років. Майже всі надгробки через дії вандалів та часу або знищені та від них не залишилося жодного сліду (можливо якась частка з них знаходиться під землею), або суттєво пошкоджені. У якому стані цвинтар знаходиться станом на весну 2023 р., чи постраждав цвинтар під час бойових дій, нам невідомо.

Єврейська спільнота міста у попередні роки періодично проводила заходи з

впорядкування території. Громадськими активістами (ГО «Архі-місто» Андрія Марусова) у 2019 р. висувалася ініціатива оголосити частину дорадянських надгробків об'єктами культурної спадщини. У 2019 р. цвинтар обслідувався студентами Маріупольського державного університету. Наприкінці 2021 р. із органами влади єврейською громадою, зокрема і при участі автора, обговорювалося питання заходів із приведення території в порядок: громадою планувалися встановлення меморіального пам'ятника на братській могилі жертв погрому, реставрація старих мацев, відновлення огорожі. Втім, ці ініціативи були перервані початком відкритої агресії РФ.

Таким чином, поховальні практики та традиції, ритуали та культура смерті займали важливе місце в системі традиційної релігійної єврейської культури та були вагомим фактором етнокультурної ідентичності.

В місті поступово сформувалися необхідні умови та відповідні інституції для забезпечення цього важливого аспекту духовного життя єврейської спільноти (в першу чергу братство Хевра кадіша).

З кінця 1860-х рр. починає функціонувати єврейський цвинтар, який став важливим елементом повноцінного духовно-релігійного життя єврейської спільноти Маріуполя та Приазов'я упродовж як мінімум півстоліття у передрадянські часи. На ньому ховали як мешканців Маріуполя, так і навколишніх населених пунктів, де мешкали євреї. На сьогоднішній день від дорадянського цвинтаря збереглося лише трохи більше 50-ти надгробків різного ступеня збереженості, епітафії на яких повністю чи частково піддаються прочитанню, та ще деяка кількість надгробків повністю зруйнованих, «анонімних».

Надзвичайно важливим джерелом для дослідження маріупольського некрополя є метричні книги. Вони фіксують статистичні дані щодо щорічної смертності, соціальний зріз громади, відповідні соціально-демографічні показники.

Висновки. Загалом можна сказати, що старий маріупольський єврейський некрополь сьогодні є важливим фактором збереження культурної, етнічної, релігійної, соціальної пам'яті єврейської спільноти міста та регіону в цілому, особливо за умов, коли сама громада опинилася на межі існування.

Бібліографічний список.

- Авдеева Е. С. 2013. Еврейская община в контексте межконфессиональных отношений в Северном Приазовье (последняя четверть XVIII - XIX вв.). *Актуальные вопросы общественных наук : социология, политология, философия, история. Новосибирск : Изд. «СибАК». № 11 (31). С. 74-81.*
- Кригіна, О.В. 2014. Метричні книги як джерело демографічної інформації: частина третя «про померлих». *Історичні і політологічні дослідження, № 3-4 (57-58).*
- Лау, И.-М., 1996. *Практика иудаизма.* Израиль: Модан.
- Маріуполь и его окрестности. Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии.* 1892. Мариуполь: Типо-Литография А. А. Франтова.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.:* в 89 т., 119 кн. / под ред. Н. А. Тройницкого; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. Санкт-Петербург: б.и., 1897-1905. Т. 13: Екатеринославская губерния. 1904.
- Саенко, Р.И. 2010. «*Маріуполь - мой любимый город...*» : очерки по истории города и края ; сост. Р. П. Божко. Мариуполь : ОАО «ММК имени Ильича».
- Синагога г. Мариуполь. Метрическая книга записей о рождении, браке, разводе и смерти за 1905 год.* F 211/1/24/fol 59-61. Донецьк: Державний архів Донецької області.
- Синагога г. Мариуполь. Метрическая книга записей о рождении, браке, разводе и смерти за 1914 год.* F 211/1/33/fol 101. Донецьк: Державний архів Донецької області.

області.

Ходорковський, Ю. І. 1998. *Єврейські некрополі України*. Київ : [б.в.].

Яруцкий, Л. Д. 1996. *Евреи Приазовья*. Мариуполь : [б. и.].

References

Avdeeva E. S. 2013. Evrejskaya obshina v kontekste mezhkonfessionalnyh otnoshenij v Severnom Priazove (poslednyaya chetvert XVIII - XIX vv.). *Aktualnye voprosy obshestvennyh nauk : sociologiya, politologiya, filosofiya, istoriya*. Novosibirsk : Izd. «SibAK». № 11 (31). S. 74-81.

Kryhina, O.V. 2014. Metrychni knyhy yak dzherelo demografichnoi informatsii: chastyna tretia «pro pomerlykh». *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, № 3-4 (57-58).

Lau, I.-M., 1996. *Praktika iudaizma*. Izrail: Modan.

Mariupol i ego okrestnosti. Otchet ob uchebnyh ekskursiyah Mariupolskoj Aleksandrovskej gimnazii. 1892. Mariupol: Tipo-Litografiya A. A. Frantova.

Pervaya vseobshaya perepis naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g.: v 89 t., 119 kn. / pod red. N. A. Trojnickogo; Centr. stat. kom. M-va vnutr. del. Sankt-Peterburg: b.i., 1897-1905. T. 13: Ekaterinoslavskaya guberniya. 1904.

Saenko, R.I. 2010. «*Mariupol - moj lyubimyj gorod...*» : ocherki po istorii goroda i kraja ; sost. R. P. Bozhko. Mariupol : OAO «MMK imeni Ilicha».

Sinagoga g. Mariupol. Metrisheskaya kniga zapisej o rozhdenii, brake, razvode i smerti za 1905 god. F 211/1/24/fol 59-61. Doneck: Derzhavnij arhiv Doneckoyi oblasti.

Sinagoga g. Mariupol. Metrisheskaya kniga zapisej o rozhdenii, brake, razvode i smerti za 1914 god. F 211/1/33/fol 101. Doneck: Derzhavnij arhiv Doneckoyi oblasti.

Khodorkovskiy, Yu. I. 1998. *Yevreiski nekropoli Ukrainy*. Kyiv : [b.v.].

Yaruckij, L. D. 1996. *Evrei Priazovya*. Mariupol : [b. i.].

Стаття надійшла до редакції 12.05.2023.

I. Lukovenko

THE MARIUPOL NECROPOLIS OF THE PRE-SOVIET PERIOD AS A FACTOR OF THE PRESERVATION OF THE NATIONAL MEMORY OF THE JEWISH COMMUNITY OF PRIAZOVIA

The article presents a complex analysis of the Mariupol necropolis as a phenomenon of the ethno-religious and sociocultural life of the Jewish community of Mariupol and the Azov region before the Soviet period.

Based on the data contained in the register books of the Mariupol synagogue, the mortality statistics of the Jewish community of Mariupol and partly in the Azov region were calculated. These data are compared with fragmentary data on the statistics of quantitative development of the community during the 1860s and early 1920s. It was concluded that these data are correlated with the growth process of the Jewish community during the second half of the 19th century.

It was concluded that the necessary conditions and appropriate institutions were gradually formed in the city to ensure this important aspect of the spiritual life of the Jewish community (cemetery, burial brotherhood of Hevra Kadish).

Since the end of the 1860s the Jewish cemetery begins to function, which has become an important element of the full-fledged spiritual and religious life of the Jewish community of Mariupol and the Azov region. Residents of Mariupol and surrounding settlements where Jews lived were buried on it.

The article reflects the results of the author's analysis of the Mariupol Jewish cemetery, the history of its origin and functioning, the inscriptions on gravestones as monuments of lapidary epigraphy are read and brought into scientific circulation for the first time. This made it possible to supplement the data on the Mariupol Jewish community, its pre-Soviet state, in particular in the aspect of social stratification of the Jewish community.

Key words: *Mariupol Jewish community, pre-Soviet period, burial practices and rituals, Jewish necropolis, Azov region.*

УДК 37 (09).047

Ю. М. Нікольченко, В. В. Деліман

ОСТРОЗЬКИЙ КОЛЕГІУМ У ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НОВОГО ЧАСУ

Автори статті досліджують проблему освітньо-культурної діяльності Острозького колегіуму – визначного осередку національно-духовного поступу України помежів'я XVI–XVII ст.

Особлива увага авторів зосереджена на тих компонентах у діяльності вишу, що посіли визначне місце в українській національній освіті та культурі. Острозький колегіум перший серед європейських закладів означеного часу поєднав два типи культури: східнослов'янський та західноєвропейський. Назва колегіуму «слов'яно-греко-латинський» відображала не так мови навчання, як загальну культурну орієнтацію вишу, спрямовану на поєднання досягнень слов'яно-української духовності із здобутками культури Західної Європи.

Високий рівень викладання і класичний склад викладачів сприяв розвитку у студентів колегіуму світогляду Ренесансу, толерантності, неортодоксальності мислення, що забезпечувало органічність сприйняття європейських цінностей у поєднанні з дотриманням національної духовної традиції.

Матеріал, викладений у статті, сприяє формуванню реалістичного погляду на вітчизняну духовну спадщину національно-культурного відродження в Україні Нового часу. Виключного значення це питання набуває у драматичному сьогоденні військової агресії Росії проти України, адже на прикладі діяльності Острозького колегіуму вітчизняна національна культурна спадщина виступає важливим чинником у патріотичному вихованні.

Ключові слова: *історія української культури, м. Острог, князь Костянтин-Василь Острозький, Острозький колегіум, навчально-виховний процес, кирилична друкарня, національно-духовне виховання, патріотизм.*

DOI 10.34079/2226-2830-2023-13-25-67-78

Постановка проблеми. До закладів вищої освіти у суспільстві завжди були підвищені вимоги щодо підготовки фахівців високої кваліфікації різних галузей знань. А тепер, під час озвірілої російської агресії проти України, на вітчизняні виші покладена особлива відповідальність за збереження і зміцнення української державності.

Маріупольський державний університет не лише зміг вистояти, а й у складних умовах переміщення до Києва, продовжує нарощувати свій освітній і науковий потенціал. У драматичних умовах сьогодення колектив кафедри культурології